

DOI: 10.32347/2076-815x.2021.77.345-368

УДК 72.01

к. арх., доцент **Олійник О.П.**,
archiprestig@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6786-0633,
Scopus h-індекс = 1; Google Scholar h-індекс = 4;
Національний авіаційний університет, м. Київ, Україна

ФОРМОУТВОРЕННЯ І РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ПРОСТОРІВ В ПРОЦЕСІ ЕВОЛЮЦІЇ МІСТ – ВІД АНТИЧНОСТІ ДО МОДЕРНІЗМУ

Розглянуто процеси історичного розвитку міст та формоутворення громадських просторів. Встановлено, що відкриті публічні простори завжди були основою формоутворення міст. В античні часи (Греція) мережа відкритого-закритого простору трактувалась як єдиний громадський простір міста і була ознакою його демократії. З посиленням імперської влади (Рим) структура громадських просторів стає детермінованою, з визначеним напрямом руху. В епоху Середньовіччя відбувається сакралізація простору, що змінюється його формалізацією в епоху Ренесансу; в подальшому посилюється естетизація просторів, з'являються їх нові типи. Епоха модернізму змінила просторову парадигму традиційного міста, що привело до втрати історично складених типів громадських просторів. Разом з тим сучасна епоха характеризується поступовим зближенням зовнішнього та внутрішнього простору та їх демократизацією.

Ключові слова: громадський простір; формоутворення громадських просторів; історія містобудування.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень та публікацій.

Значення громадських просторів в містобудівній структурі міста дуже важливе. Міський громадський простір – фрагмент просторово-планувальної та соціальної структури міста, що створює умови та надає можливості для перебування людей та проведення різноманітної діяльності. Історично громадський простір був однією з ключових категорій демократичного міського управління і основою формування міст. Публічні простори античності – агори грецьких міст та форуми римських – були тими місцями, в яких перетинались і змішувались політика, торгівля і репрезентація. Основним призначенням цих просторів були необмежені соціальні інтеракції, що підтримували політичний баланс у державі, не дозволяючи посадовим особам полісу узурпувати владу.

Проблема формоутворення міських громадських просторів з різних аспектів була проаналізована у багатьох дослідженнях. Важливе значення для даного

дослідження мають методологічні праці в галузі теорії архітектури, містобудування та мистецтвознавства О. Габричевського, В. Глазичева, О. Гутнова, М. Дьоміна, Р. Кріє, В. Тимофієнка та ін. [1,2,3,4,5]. Розуміння формоутворення міських просторів як чинника розвитку міст і формування їх просторово-планувальної структури зумовило вивчення праць з історії архітектури та містобудування (М. Бевз, А. Бунін, Р. Вентурі, З. Гідіон, Ч. Дженкс, А. Іконніков, С. Кравцов, С. Лінда, Н. Лещенко, О. Михайлишин, І. Могитич, Г. Петришин, О. Пламеницька, Л. Прибега, П. Ричков, Л. Стародубцева, Б. Черкес, С. Шубович та ін.) [6,7,8,9,10,11,12]. Проблемам просторового аналізу приділяється увага в дослідженнях К. Александра, Б. Гілліє, М. Кармона, К. Лінча, Р. Транчіка [13,14,15,16,17]; а в останні роки і в вітчизняних дослідженнях Ю. Ідак, Г. Осиченко та інших [18,19].

Проаналізовані роботи сформували джерелознавчу базу дослідження та стали основою для аналізу формоутворення громадських просторів в процесі еволюції міст.

Мета. Дослідити процеси історичного розвитку міст та формоутворення громадських просторів.

Основна частина. *В епоху античності* були сформовані основні типи відкритих публічних просторів – агора, ринок, бібліотеки, площі зібрань, гімназії – та напіввідкритих просторів (галереї); мережа пішохідних вулиць з громадськими просторами, візуально поєднаними з основними домінантами міста; публічні простори були основою формоутворення міст. Античні міста зазвичай об'єднувались навколо публічних просторів, які набували унікального просторового та функціонального характеру. Сформувався тип публічного простору для зібрань та волевиявлення людей.

Багато античних мислителів в тій чи іншій формі торкалися проблем полісу, громадянина та влади, взаємодії громадян між собою. Але найбільш вагомими мислителями можна вважати Платона та Аристотеля. Аристотель дуже чітко показав, що проблеми будь-яких міст в основному однакові, а всі сторони життя полісу – юридичні, адміністративні, економічні, соціальні, гігієнічні, освітні і моральні – взаємозалежні.

Підхід Аристотеля до «науки про поліс» полягав у вивченні полісу як середовища, в якому людина може досягти Вищого блага. Він заявляв, що «поліс належить до того, що існує в природі, і що людина за своєю природою є істотою, призначеною для життя в полісі», що краса міста та його будівель є також важливою поряд із чистим повітрям, водою та здоровим місцем розташування. Аристотель рекомендував, щоб громадський центр був розташований у привабливій і видатній частині міста, і щоб у ньому не було жодної торгівлі. Ринкова площа для купівлі-продажу повинна знаходитись на

відстані від громадського центру. Платон, на відміну від Аристотеля, належав скоріше до прихильників жорстко регламентованого державного устрою [20]. Він пропагував однаковість будинків та регулярність планування, за що його критикував Аристотель.

Планування більшості давньогрецьких міст було ландшафтним; пізніше з'являються регулярні типи планувань, проте вони теж вписані в ландшафт. Міста розвивалися шляхом нарощування житлових одиниць від центру до периферії. Головна ринкова і громадська агора в Афінах розміщувалась в північно-західній частині міста, неподалік Акрополю. Акрополь, хоч і розміщувався на високому пагорбі над містом, проте, на думку Буніна, «виражав ті демократичні начала, що були властиві Афінській державі в цей період, тобто був справді народним». [7] (Рис.1)

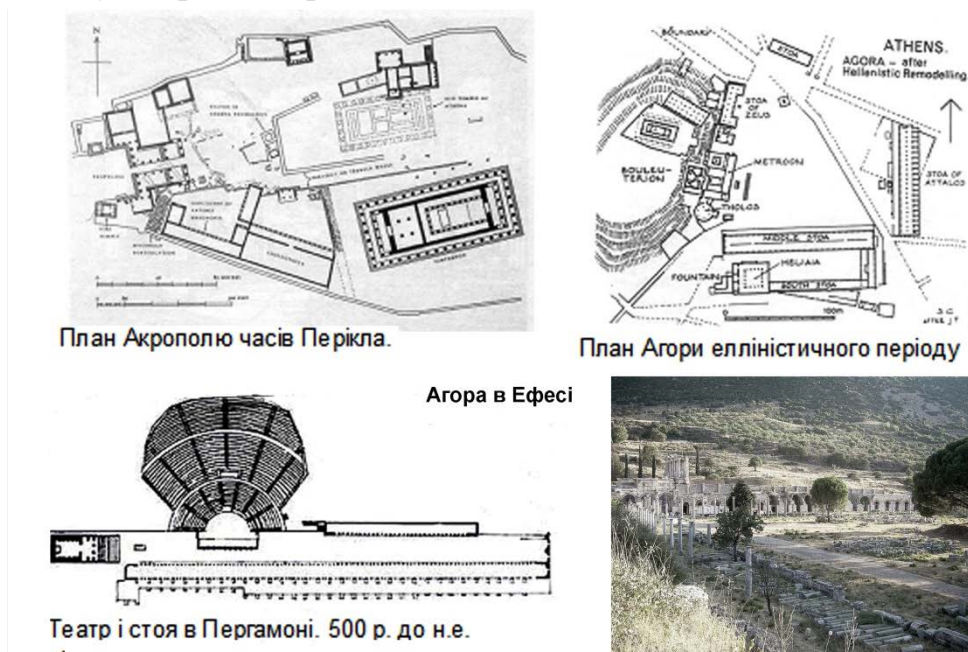
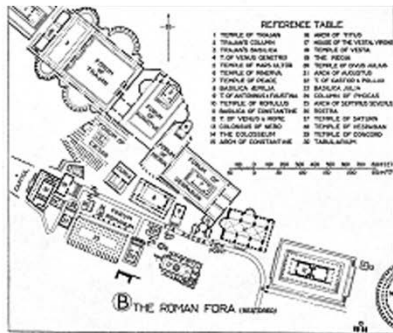

Рис.1. Формування просторів демократичного типу (Давня Греція)

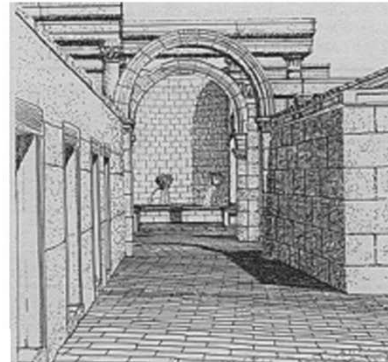
До періоду еллінізму відноситься місто Прієна, що об'єднало вдосконалену просторову систему та монументальні ансамблі в різних рівнях. Всі громадські простори тут розраховані за принципом золотого перетину. Міські простори, зазначає Бунін, стали в цей період самостійною архітектурною темою. [7, с.93]. В зв'язку з цим особливого значення набули колони та портики, що надавали міським площам геометричну правильність та подібність. (Рис. 1.).

На відміну від ландшафтного планування грецьких міст, розбивка римського міста походила від військового табору, мала дві перпендикулярні вісі – кардо та декуманус – і регулярну систему планування. Вітрувій, описуючи римське місто, приділяє велику увагу громадським спорудам і

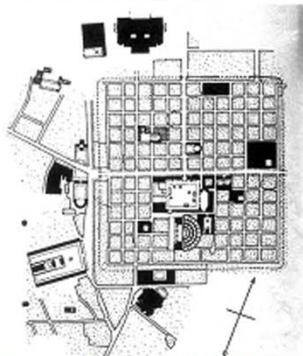
форумам. Форум Романум в його першому вигляді був достатньо демократичним, відкритим та мальовничим [7, с.104].

План Римських форумів

Вид Великої Колонади в Пальмірі. Арки позначають край тротуару з портиком.

Тимгад. Заснований в 100 р.н.е

Пальміра. Амфітеатр та головна вулиця

Рис.2. Формування просторів імперативного типу (Давній Рим)

До середини другого століття остаточно утвердилась система імперії, в цей період Рим досягає найвищої могутності. Громадські простори стають диференційованими та керованими: для «плебсу» будуються численні розважальні стадіони, цирки, амфітеатри (за принципом «хліба й видовищ»); разом з тим головні простори набувають все більш елітарного значення. Планування тяжіє до лінійно-осьового, що підкреслюється тріумфальними арками (Рис.2). Грандіозність та монументальність властиві навіть другорядним провінційним містам.

Європейське середньовіччя охарактеризувалося формуванням торгових вулиць і місць самоуправління, замкненістю простору і міста в цілому, обмеженістю сприйняття. Само по собі середньовічне місто завжди прагнуло до тієї чи іншої «ідеальної форми» – як правило, план міста вписувався в умовний квадрат (причому так, щоб стіни відповідали сторонам світу), або в коло. Формувалися характерні замкнуті типи просторів – вулиці та площі регулярного та лінійного типу. В цей час відбувається сакралізація громадських просторів і міста в цілому, що було пов'язане з повторним відкриттям Єрусалиму після Хрестових походів. (рис.3,4)

Середньовіччя, незважаючи на занепад вчень про державу і місто в цілому, вивело це вчення на принципово новий рівень, з'єднавши класичну

християнську теологію і деякі ідеї неоплатоників. Мова йде, звичайно ж, про Августина, та його роботу «Про град Божий» [21]. Вчення примітно тим, що в ньому йдеться не про конкретну державу або місто, а скоріше про внутрішнє відчуття людей, які, в залежності від того, за якими законами вони живуть – за законами божественними або за законами людськими, – можуть бути зараховані або до Граду Божого, або до Граду Земного. [22,23].

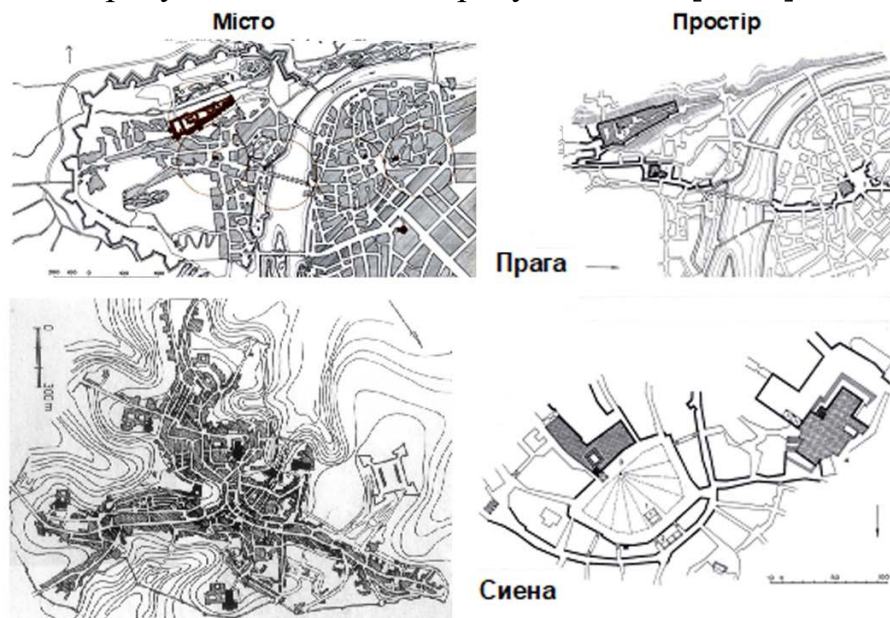

Рис.3. Нерегулярні планування середньовічних міст Європи.

Британський урбан-географ Кіт Ліллі досліджує, як міські форми середньовічних міст трансливали християнську символіку, і пропонує «іконографічний» підхід до інтерпретації міських ландшафтів [24]. Він звернувся до дуалізму між соціально-просторовим упорядкуванням міста та космосом і описав, як християнізований космополіс європейського Середньовіччя впливав на формування тогочасних міст.

Образ ідеального християнського суспільства впливав на сприйняття реальних середньовічних міст [22]. Найбільше свідчень є про асоціації з Небесним Єрусалимом таких міст, як Київ, Константинополь (який називали Новим Єрусалимом), Рим. Ці міста вирізнялися особливо значимими ролями в історії християнства, через що і вважалися ближчими до Небесного Єрусалиму, ніж інші міста. (рис.4) [24].

Для народів Західної Європи, Римської імперії характерним було «лінійне» сприйняття часу та простору, однозначність історичних подій та їх прив'язка до місця й часу. Звідси витікала композиція міста, як «змішаного царства» (за О.Фрейзингським), що відображала в Ринковій площі символ чотирьохчастного богоспасаємого світу – «Град Божий», а костельна площа означала приналежність громади до католицької церкви. Наявність двох центрів свідчила про периферійне положення міста по відношенню до Риму.

(Рис.5). Коло укріплень втілювало міфологічні уявлення про ідею закінченості, єдності, вищої рівності. [22].

Рис.4. Планування міст за образом Небесного Єрусалима.

Рис.5. Співвідношення «собор-ратуша» в середні віки (за А. Буніним)

Для слов'ян і Візантії, на відміну від лінійного європейського світосприйняття, характерним було багатомірне сприймання простору й часу. Природа, рельєф, місце для вибору міста і будинку мали магічне значення. Містобудування у слов'ян, безперечно, теж належало до системи природних знань. Ландшафтне планування, яке сприймається іноді як недосконале, примітивне, насправді відповідало іншій, ніж у сучасної людини, системі світосприйняття [25]. А. Дж. Тойнбі вважав, що для християнства характерні екстраверсія й емоція, для мусульманства – екстраверсія й відчуття [26]. Міста, що сформувалися під впливом Східної та Західної Римських імперій, відрізняються стійкими, незмінюваними властивостями типів просторів, так званими топологічними інваріантами (рівномірність, безперервність, зв'язність, просторова щільність) [27].

Давньоруські принципи містобудування були за семантичним устроєм та ідейною основою ближче навіть до Єрусалиму, як певної константи, що уособлює саму ідею вічності, ніж до швидкоплинних міст Європи – спадкоємців Західної Римської імперії. [9]. Давньоруське місто успадкувало від Єрусалиму й Візантії насамперед духовну сутність, і аналогії були частіше за все не буквальні, а символічні [22].

Планувальна структура давньоруського міста поєднувала язичницьке слов'янське поклоніння природі і основи християнства. «В результаті продовжували існувати дві тісно переплетені віри: віра в Незбагненого і в

стихійні божества. Багатобожжя і магія марно намагалися заповнити прірву, яка відділяє землю від неба»[28, с 24].

Підтримуючи тісні зв'язки з Візантією – військові, дипломатичні, економічні та культурні, – руські князі запозичили і містобудівні закони [25]. Г.Алфьорова вважає, що візантійський «Прохирон» був прообразом «Кормчої книги» і покладений в основу давньоруського містобудівного законодавства, а сам він був запозичений в свій час з давніх палестинських норм [29]. Ці закони проголошували необхідність збереження виду на річку чи море, будинки ставилися ізольовано один від іншого, вікнами «на природу», а глухим торцем – на вулицю. [7, с.138]. При цьому наступний ряд будинків розміщувався в прозорах попереднього, щоб не закривати вид. Будівельним модулем була тінь від жердини. Прикладом ідеально побудованого міста «Закон Градський» називав Константинополь [22].

До XIII ст. планування практично всіх слов'янських міст від Карпат до Володимира і Суздаля визначали давньоруські принципи містобудівництва. Відмінності в структурах східних і західних міст з'являються пізніше, коли частина руських земель відходить до Литви і Польщі. Центр (дитинець, пізніше – кремль) займав найвигідніше положення на горі, в закруті ріки. Розповсюдженим було мисове розміщення міста. Таке розташування міста визначало орієнтацію всієї композиції на ріку. При цьому в композицію міста активно входив зовнішній простір, на який були орієнтовані ведучі споруди центру (Переяслав-Хмельницький, Чернігів, Київ, Луцьк, Володимир-Волинський, Ужгород). Відкрита ззовні, структура руського міста і зсередини була насичена відкритим простором. Напрямок вулиць визначався зоровими зв'язками. Вулиця немов розчинялась в забудові давньоруських вулиць, які служили лише вісями-орієнтирами, пов'язуючи окремо стоячі культові і адміністративні будинки, і не мали власного архітектурно-просторового рішення [22,25].

Ведучі споруди центру розміщувались з максимальним врахуванням особливостей рельєфу: або на перетині природних осей, або замикаючи ці вісі. Найбільші споруди займали й найвищі позначки рельєфу, посилюючи природне зонування території (Рис.6). Простороутворення християнських міст обумовлювалося візуальними зв'язками в розривах між окремими будівлями.

Забудова рідко мала чітко виражений «вуличний» фасад, вона немов розчинялась в природному оточенні, створюючи прозорий, мерехтливий фон для основних культових споруд міста, які було видно з будь-якої точки міста. [30].

Результатом містобудівництва XI-XIII ст. стало закріплення центрів на узвишсях, радіальна система планувань. Проте найважливішим композиційним

досягненням була відкрита структура центру та її просторовий вираз у вигляді системи візуально пов'язаних домінант – об'ємних орієнтирів.

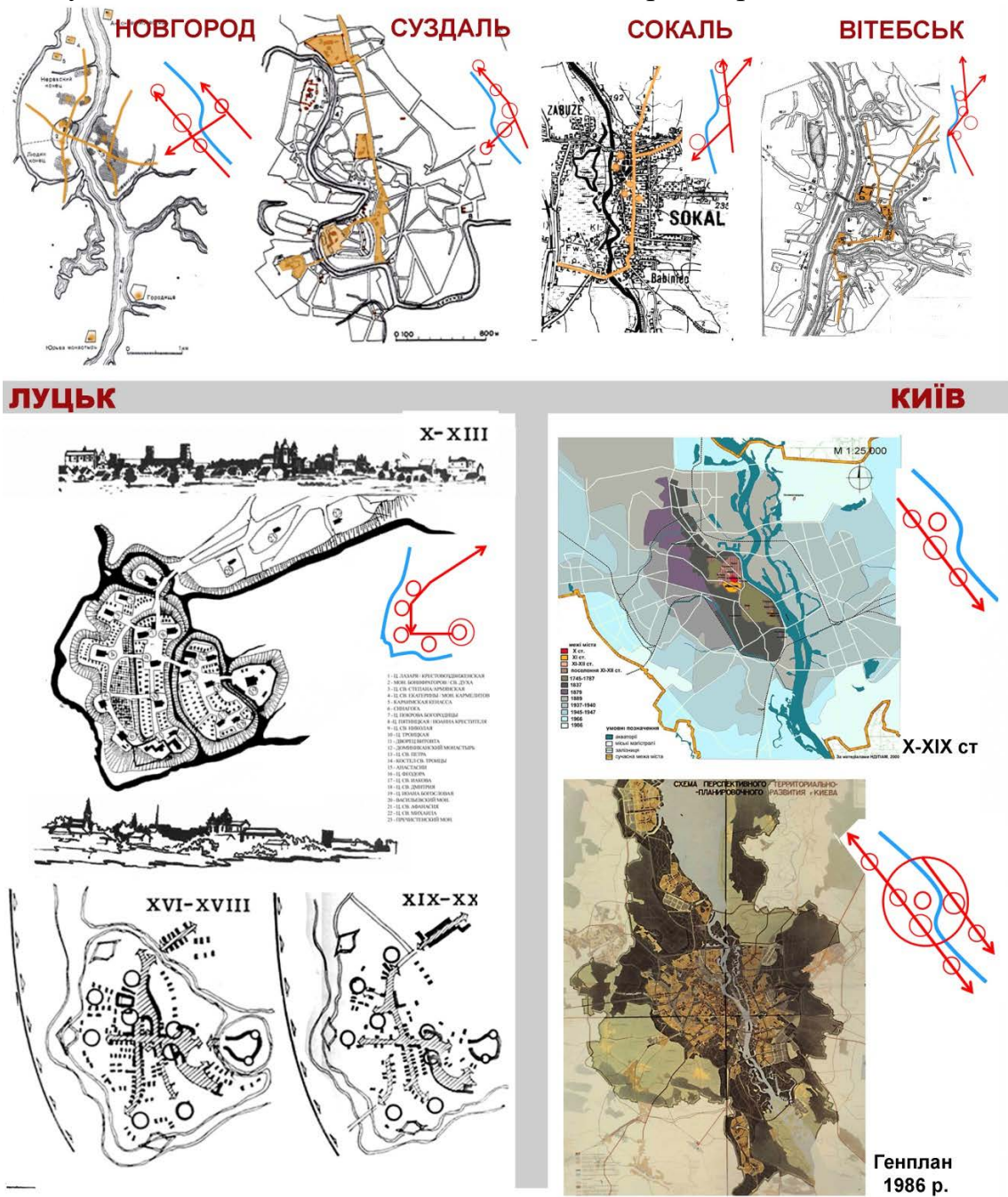

Рис.6. Формування відкритої планувальної структури міста

У середині XIV ст. Галичина і Валинь відходять до Литви, а пізніше до Польщі. Польські магнати закладають нові міста, проте прийоми містобудівництва багато в чому продовжують давньоруські традиції. Ці традиції виявились найтривкішими на Волині і в сусідніх, білоруських містах. Галичина, незважаючи на позostalі міцні зв'язки з Київщиною, відчувала сильний вплив сусідів – німецьких, чеських та польських земель. Планування міст, закладаними польськими та угорськими феодалами на західноукраїнських

землях в XIV-XVI ст., було типовим для поселень Центральної Європи. Проте риси давньоруського містобудування певний час продовжували визначати принципи планування міст, що привело до появи просторово-планувальних структур міст, які поєднували засади європейського регулярного містобудування із характерними для них замкнутими типами просторів, – з принципами ландшафтної давньоруської структури, насиченої відкритими типами просторів, з необмеженим характером сприйняття (Рис. 6).

Містобудівна концепція Стародавньої Русі і середньовіччя була спрямована на організацію парадигматичних (нелінійних, асоціативних) відносин між елементами забудови, на відміну від лінійної, синтагматичної логіки містобудування Ренесансу і класицизму. «У свідомості давньоруських зодчих, як, власне, і жителів міст, кожен складовий елемент ансамблю оцінювався не стільки з точки зору зв'язку його архітектурних форм з формами сусідніх будівель, скільки образних зв'язків його з іншими подібними йому спорудами цього міста, а також територіально віддаленими образами споруд таких міст, як Константинополь або Єрусалим ...» [31, с.57].

План міста, як і план церкви, символізував чотирьохчастинний Богоспасаємий Світ (християнські символи «Граду» і «Церкви» однорідні за смисловим наповненням). Ринкова площа з її центричною структурою була відображенням соціальної структури міської громади, з її формальним рівністю поселенців перед магдебурзьким правом. Вона символізувала церковний жертовник, центральний елемент вівтаря, на який приноситься жертва для порятунку чотирьохчастинного світу [9].

Додаткові обмеження, що поклалися на іновірців-юдеїв, становили систему, що передбачала провину євреїв у смерті Христа і була покликана сакралізувати міський простір, створити образ міста християнського. Образ міста наближався до образу церкви, місце ринку співвідносилось з жертовником, семантично спорідненим світовому дереву [24].

Отже, християнізація, яка з трудом рухалася по Європі, продовжуючись аж до Нових часів, порівняно легко завоювала Київську Русь з її візантійсько-палестинським корінням. Деякі історики вважають, що справжня християнізація західноєвропейського простору стала тільки в кінці XVI - XVII ст. під впливом Реформації і Контрреформації [32]. В Україні цей процес тривав до XVII-XVIII століть, а в провінціях епоха середньовіччя тягнулася навіть до XIX століття. У плануванні це виглядало як ефект запізнювання, містобудівної інерції.

Території міст протягом всієї історичної еволюції, окрім загальновідомого функціонального зонування «Кремль-торг-посад» чи «замок-ринок-передмістя», мали чи не більш виразне зонування за національно-

релігійними ознаками, якими відрізнялися місця проживання різних національних громад. Коріння такої диференціації походять від м'якого давньоруського зонування, коли іноземці селилися за межами укріпленого міста. Після переходу західних земель України до Польщі національно-релігійна диференціація територій закріплюється введенням самоврядування в межах кожної національної громади. Так, юдейська громада в Луцьку отримала окремий «привілей» на самоврядування в 1432 р., вже після самого міста. З цього ж часу зустрічається назва Жидичин на плані міста, що збереглася до цих пір [33].

С. Кравцов зазначає, що некатолицькі громади створювали планувально відокремлені колонії. Євреї, караїми, татари, цигани платили подушний податок. Це ставало причиною байдужості до організації нерухомості, нерегулярності цих колоній [9]. Аналізуючи планувальний розвиток Станіслава, він нагадує, що місто планувалося з урахуванням розміщення в його центрі юдейських, вірменських, греко-католицьких і римо-католицьких громад, які були орієнтовані по сторонах світу.

Міста України історично сформувалися як багатонаціональні містобудівні утворення. Після входження західних земель України до складу Польщі національно-релігійна диференціація територій закріплюється в планувально-просторовій структурі міст [25].

Території, що підлягали переплануванню за зводом законів Магдебурзького права, носили дещо уніфікований характер, пов'язаний з однаковою системою встановлення міських границь, фіксації ділянок, розмірами будинків. Проте некатолицькі громади: євреї, караїми, татари, цигани, що створювали планувально відокремлені колонії, – мали іншу систему організації та нерегулярне планування. Це відображалось також і в структурі публічних просторів всередині громад.

В епоху Відродження вчення про місто і державу переживає справжній розквіт. Італійський Ренесанс, будучи суто ідеологічною доктриною, не міг залишити місто поза зоною своєї пильної уваги [2]. У реальних «кулісах», утворених середньовічним містом, ідеалісти Ренесансу почали зображати місто майбутнього, прагнучи, як їм здавалося, відродити античне місто – точніше, форми античної архітектури. Не зовсім коректно вважати, що якісь утопічні ідеї пропонували виключно Томас Мор в «Утопії» і Томазо Кампанелла в «Місті сонця» [2]. Інтерес до побудови віртуальних міст – ідеальних і гармонійних – був такою ж характерною ознакою Відродження, як і інтерес до Античності в цілому. Якщо ж говорити про Мора і Кампанеллу, їх утопічні проекти цілком вписувались в класичні ідеали Відродження, серед яких – гуманізм, неоплатонізм і інтерес до світської освіти. Їх міста покликані показати ідеальну

картину як міських територій – цілісних, замкнених, структурованих, – так і міських жителів, які вишиковуються в чітку і непорушну ієрархію [23].

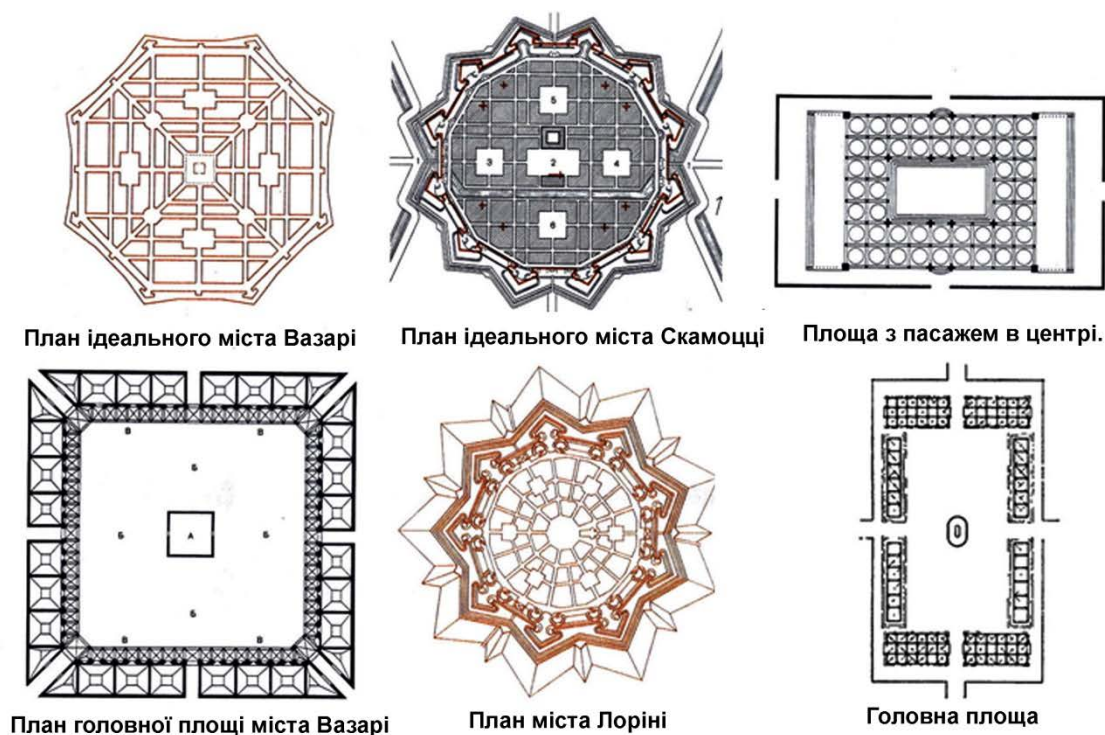

Рис.7. Планування «ідеальних» міст і головних площ епохи Ренесансу

Леон Батіста Альберті видав чудовий трактат, де вперше вводив нормативні уявлення про ідеальні пропорції перетину вулиць і площ. Трохи пізніше Антоніо Аверліно (Філарете) опублікував свій «Трактат про архітектуру» більшою мірою присвячений побудові ідеального міста «Сфорцінди» [2]. Він, звичайно, не регламентує поведінку кожного жителя в цьому місті, як Мор або Кампанелла, однак його план передбачає геометрично правильне, гармонійне місто, з рівновіддаленими від центру частинами. У той же час він не забуває про такі важливі для будь-якого міста риси, як безпека і гігієна, а також візуальне розділення місць проживання вищого і нижчого класу.

Нове місто на новому місці – ця модель закріплюється у свідомості, і ідеалізований підхід Філарете до планування міста закріпився в культурі, тим більше, що він чудово відповідав епосі абсолютизму, яка вже входила в свої права.

Ідеальне місто, кероване ідеальним, освіченим государем – отже, внутрішня структура планування отримує радіальну форму, розходячись до воріт на всі боки. Ідеальне місто – отже, його розміри і форми зумовлені раз і назавжди. Супідрядність елементів, що становлять архітектурне ціле площі, для античності і ренесансу вирішувалась переважанням простору над обсягом. Панувала площа, а будівлі їй підпорядковувались.

Трохи осторонь від утопічних проектів стоїть Ніколо Макіавеллі, який передбачає найбільш важливим в місті не красу форм і не благо кожного окремого жителя, а фігуру правителя. Дослідники називають його досить цинічним мислителем, тому що він відкрито підтримував репресивні функції державного апарату. Однак, незважаючи на презирство до міських низів і кліру, автор віддавав данину гуманізму і висловлював повагу до свободи особистості. [2]. Як можна помітити, гуманізм епохи Відродження не дорівнював альтруїзму. Ренесансні проекти баланують на межі між гуманними і антигуманними зразками. І для того, щоб стати вільною в максимально можливому форматі, людина повинна домагатися цієї свободи, при цьому вона нічого не може зробити проти фатуму, що її переслідує. Містянам не пропонували вибирати правителів і стан. І, незважаючи на те, що багато міст в цей час, особливо в Італії, мали статус міст-держав, ні про який індивідуалізм мова поки що не йде. Швидше навіть навпаки – всередині міста-держави здійснюється максимальне напруження владних інтересів, в той час, як звичайні містяни залишаються поза увагою.

Епоха Ренесансу, що стала першим проявом ідеології модернізму, повинна була в повсякденній практиці зберігати багато з того, що з обуренням відкидалося в трактатах нових теоретиків. Однак подальша історія показала, що теоретичні побудови, в яких, починаючи з Філарете і Макіавеллі, проголошувалася глибока переконаність у перевагах освіченої, абсолютної монархії, виявилися сильнішими. Воля правителя стала рушійною силою, долаючи розрізнений опір знаті і цехів, і з початку XVII ст. геометрична форма міста виступає на перший план [23]. Отже, в епоху Ренесансу відбувається геометризація та формалізація простору міста, формується концепція Ідеального міста, відкритий простір (площа) домінує над внутрішнім, вони поєднуються перехідними просторами - галереями.

Епоха бароко дещо охолонула до конструювання утопічних міст – перевага була віддана незвичайності і химерності форм. Робота з міськими просторами зводилася до грандіозних проектів облаштування і реконструкції. Умоглядні проекти залишилися в минулому, поступово переростаючи в аналітичну роботу урбаністів і архітекторів. Містами зацікавилися не лише мислителі, але і монархи, які до цього, як правило, залишали міста на бургомістрів і інших «адміністраторів» [7].

Епоха бароко, зазначає Глазичев, – це стиль надмірності в декорі, але також і принципу тонкої гри з архітектурним простором. Якщо говорити про місто в цілому, тут першість знову належала Риму, де проблему переміщення натовпів паломників від однієї католицької святині до іншої було вирішено прокладкою трьох променів вулиць від площі Пьяцца дель Пополо [2].

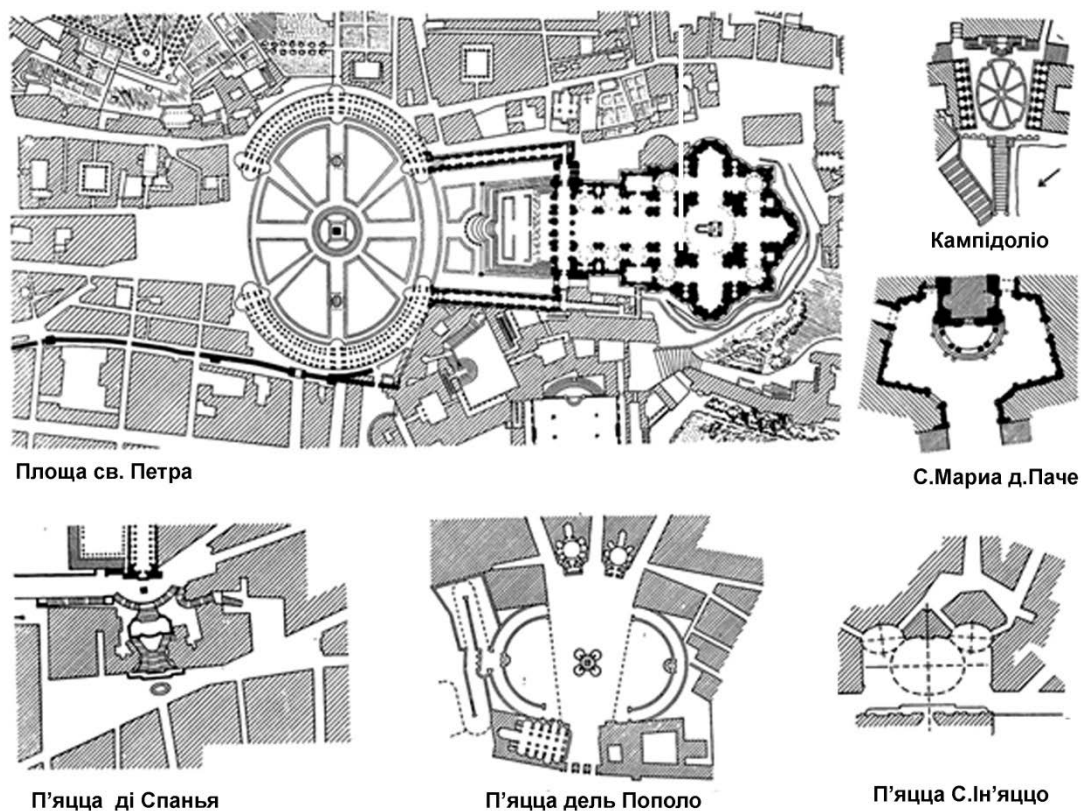

Рис. 8. Планування громадських просторів епохи бароко в Римі

В тому ж Римі Мікеланджело створює ансамбль на Капітолійському пагорбі як свого роду театральну сцену. І тут, вже на початку XVII ст., розігрується драматичне змагання проектних ідей щодо просторового оформлення авансцени перед собором Св. Петра. Лоренцо Берніні, випробувавши і коло, і прямокутник, знайшов рішення, в якому поєднав найкращі з ідей суперників. Зворотня трапеція авторства Мікеланджело переходить в дві дуги грандіозних портиків, немов руки самої Церкви обіймають гігантський натопт і донині. Виник досконалий ансамбль, завдяки величчю якого, ніхто вже не помічає художні слабкості фасаду собору. (Рис.8)

Е. Саарінен захоплювався динамікою архітектури бароко, взявши її просторові принципи за основу проектування свого аеропорту. «Найвеличніші барокові простори не стільки спонукають вас рухатися всередині них, скільки самі виглядають рухомими; вони беруть звичайний просторовий досвід і посилюють його вдесятеро» [34, р.123].

В бароковому просторі відчувається напруженість, наростання і кульмінація, він дуже динамічний, що особливо відчувається в барокових церквах з їх поступовим підсиленням ефекту за рахунок світла, живопису, кольору – аж до кульмінації в червоно-золотому, злітаючому вгору іконостасі вітваря.

Голдбергер пише про чудову церкву Сант'Іво: «Борроміні взяв класичні елементи, які в епоху Відродження були розроблені, щоб підкреслювати

чистий, раціональний порядок, і розташував їх таким чином, щоб створити напружений, перетікаючий простір, ... що має одночасно чіткість епохи Відродження та таємницю готики.» [34].

В містобудівному відношенні бароко ознаменувалося створенням нових типів просторів – в Римі, Парижі та Лондоні. Уже в кінці XVII ст. виникає система знаменитих лондонських скверів – маленьких прямокутних в плані парків, з чотирьох боків оббудованих триповерховими будинками. Ці площі, парк яких був відкритий виключно для жителів, виникали на приватних володіннях – за рахунок перебудови старих будинків і знесення стаєнь і каретних сараїв. Результат реконструкції Парижа відомий всім – це система прямих і широких бульварів з однорідною забудовою по червоній лінії, що залишала надзвичайно широкі на той час тротуари, – але зміст програми реконструкції був значно ширший. Крім робіт по вдосконаленню інфраструктури міста, були розширені і впорядковані багато вулиць, висаджені сотні тисяч дерев, до міста приєднали Венсенський і Булонський парки. Усередині міської тканини були створені ще два парки – Шомон і Монсо, сформовано кілька нових площ. Хоча нові площі та міські парки явно слідували лондонським зразкам, паризькі відрізнялися від них істотно. У лондонських парках не було ресторанів, на площах не було магазинів, тоді як в Парижі цим місцям було надано відтінок демократичної, громадської розваги. Незабаром до звичних уже пасажів додалися універсальні магазини, майже відразу ж запозичені Америкою, і великі готелі, в свою чергу, запозичені з успішного американського досвіду. Саме в Парижі, зазначає Глазичев, на відміну від чопорного Лондону, площам та паркам був наданий відтінок демократичної, публічної розваги. Широкі тротуари надали можливість розміщувати на них відкриті кафе [2].

Отже, в епоху бароко відбувається естетизація простору, акцент робиться на зорове сприйняття і навколишнє оточення («перлина в чаші»), фасадність, іраціональність; з'являються нові типи просторів: пасажі, бульвари та універмаги; простори стають поліфункціональними (з'являється функція торгівлі та харчування); завдяки появі публічних просторів міста стрімко розвиваються. [2, с.90]

Класицизм, як в епоху Відродження, повертається знову до геометрії, раціональності, пропорціонування, лінійних обмежених просторів; архітектура стає фасадною, простори – регулярними; формується квартальна структура; важливим стає горизонтальний декор фасадів, ритм та метр. Архітектура повністю перетворюється на обмежувальні площини регулярних симетричних просторів, майже втрачаючи власну просторову складову. Найяскравішим прикладом цього парадоксу стали т.зв. «потьомкинські села».

Дев'ятнадцяте століття, особливо остання його чверть, привнесло в міський простір безліч принципово нових об'єктів. Такими об'єктами стали телеграф, залізниця, метро, ліфт у висотних будівлях. Електрифікація міст змінювала швидкість і стиль міського життя. З'явилися нові види транспорту, фабрики і заводи. Для всього цього було мало класичного міста, в якому головну роль грали церква, ринок і ратуша. [2] Міста дев'ятнадцятого століття служили матеріальними втіленнями раціоналізму, намагаючись поєднати в собі зручність і функціональність (іноді – всупереч волі їх мешканців).

Концепція міста-саду повертається до відкритих просторів в оточенні природи – Ріверсайд, створений у передмісті Чикаго за проектом ландшафтного архітектора Фредеріка Олмстеда, творця Центрального парку на Манхеттені, а потім парків в нью-йоркському Брукліні і в Монреалі, випередив європейські досліди «міст-садів» і зробив величезний вплив на Ебенізера Говарда, з ім'ям якого потім назавжди виявилось пов'язаним це поняття. Лечворт – перший з реально побудованих «міст-садів», створений пізніше акціонерним товариством вже під керівництвом самого Ебенізера Говарда.

Концепція «Міста краси» розглядала місто як органічне ціле, формуючи «пейзажний» підхід до планування; характерною стала естетизація регулярної гіпермасштабності; ця концепція була втілена в реконструкції Чикаго за проектом Деніеля Бернхема. Описуючи свій план, Бернхем піднімав стиль до поетичних висот, а малюнки пастеллю, на яких постала велична панорама міста, стали важливим допоміжним аргументом. [2]

Цей план викликав різку критику з боку соціально орієнтованих критиків, включаючи Льюїса Мамфорда, який прирівнював його до «планувальних вправ тоталітарних режимів». Підкреслимо, що саме Місто Краси виразно позначило, що в ролі планувальника знову, як в епоху великих монархів, виступив архітектор, який трактує місто як форму, створювану за зразками бароко.

Двадцяте століття породило не тільки нові, модерністські та авангардні форми мистецтва, а й новий утопізм. Розвиток технологій будівництва, механізація та електрифікація міських вулиць дозволили утопізму вийти за рамки проектів. Було зроблено кілька спроб здійснити утопічні проекти на практиці. Тут на перший план виходить вже не ієрархія міських жителів, а «краса» міського плану

Гіпермасштаб Міста Краси був розрахований не на індивідуального індивідуума, а на масу, від якої очікувалось одне – перейнятися почуттям залучення до величі. Цілком природно, що тоталітарні режими ХХ ст. тяжіли до тієї ж моделі з особливою пристрасстю. Настільки ж природно, що диктатори зосередили увагу на столицях.

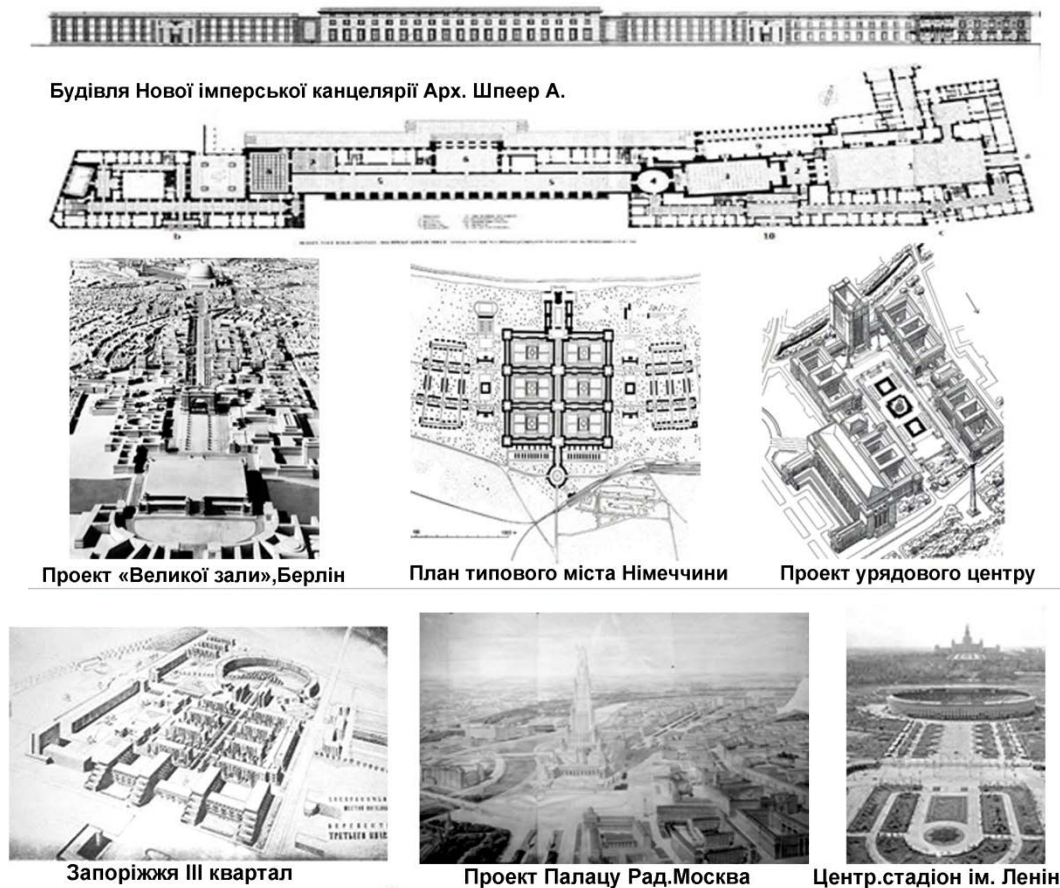

Рис. 9. Порівняльний аналіз архітектури фашистської Німеччини і сталінського СРСР. Громадські простори.

Радянський утопізм торкався вже не тільки безпосередньо містобудування, а й деяких соціальних проектів. Думка про те, що потрібно радянському громадянину для досягнення щасливого майбутнього, аж до тридцятих років двадцятого століття мала суто утопічний характер. Утопічний ідеал був метою, яка виправдовує будь-які засоби, і прекрасно підлаштовувався для тоталітарної ідеології.

Тоталітарні режими ХХ ст. тяжіли до гіпермасштабності і підкреслення величчя, простори створювались для репрезентативної та політичної функцій – масових маніфестацій, мітингів, змагань, парадів – танабували антидемократичних рис; головним типом простору стають гігантські проспекти та площі (Москва, Берлін); концепція міста стає продовженням концепції «міста краси» [2]. Між Німеччиною і СРСР йшло відкрите змагання, зовнішнім проявом якого стало фізичне протистояння двох павільйонів на паризькій Всесвітній виставці 1937 року, а глибинним – зіставлення генеральних планів для двох столиць (Рис. 9).

Масові мітинги і ходи перед поглядом диктатора – обов'язковий атрибут тоталітарної влади. У Римі вони проходили на площі Венеції, перед старовинним палаццо Венеція, де була офіційна резиденція дуче. У Москві – на

Червоній площі, перед мавзолеєм. А в Німеччині – на великому полі під Нюрнбергом, яке нацистська партія облюбувала як майданчик для своїх грандіозних з'їздів з великою шоу-програмою.

Головним проспектом СРСР повинна була стати магістраль, що йде від Палацу Рад в сторону Воробйових гір. Остаточний проект проспекту так і не був прийнятий. У деяких місцях він проектувався таким широким, що в його створі цілком би умістився стадіон «Лужники».

У гітлерівській Німеччині було заплановано перебудувати всі великі міста, в кожному проектували центральну еспланаду, призначену для масових маніфестацій. Особливо довгу і широку – в Мюнхені, на батьківщині нацизму, де такі ходи проходили постійно. Величезні стадіони в Берліні і Москві за місткістю майже дорівнюють один одному, і обидва стоять в центрі величезних спортивних парків.

Під час Другої світової війни Гітлер, не сумніваючись в її результаті, збирався перебудувати Берлін, перетворивши його в місто, гідне нового статусу світової столиці. Відомі його слова: «післявоєнний Берлін можна буде порівнювати тільки з Вавилоном і давнім Римом, а не з якимись вульгарними Парижем і Лондоном».

Модернізм створює принципово нові концепції громадського простору: замість того, щоб бути огороженим будівлями, міський простір тепер обтікає їх навколо, втрачаючи геометричну форму та перетворюючись на аморфну масу; формується концепція вільно розташованих в просторі об'єктів. З легкої руки батька модернізму – Ле Корбюзьє – така концепція безликої, інтернаціональної, стандартизованої архітектури стала домінуючою в усьому світі, Традиційна квартальна забудова, що утворювала позитивні людиноцентричні простори, поступово знищувалась. До того ж неконтрольована автомобілізація, що почалася з кінця 1940-х років у США, сприяла значному росту передмість, перетворила історичні міста в занедбані неблагополучні райони і довершила знищення мережі пішохідних просторів.

Отже, морфологічна структура громадського простору змінилась за період модернізму в двох напрямках: від будинків як складових елементів кварталів, що обмежували вулиці та площі – до будинків, вільно плаваючих в аморфному просторі; а також від інтегрованої та пов'язаної дрібномасштабної вуличної мережі до мережі автомобільних доріг, що оточують відокремлені та замкнуті в собі фрагменти міської структури.

Міста, таким чином, поступово втрачали свою просторову цілісність, перетворюючись на низку не пов'язаних між собою ізольованих об'єктів, оточених дорогами, стоянками та озелененими ділянками. Такий простір є

соціально пасивним та «негативним», що не дозволяє використовувати його для соціальних функцій.

Тенденціями кінця ХХ ст. став поступовий *відхід від модернізму*, що було викликано хвилями протесту проти руйнування старих міських кварталів та появою законів про охоронювані зони історичних міст; формуванням концепції збереження й відновлення історичних громадських просторів (Джейн Джекобс). Критика концепції занепаду центрів історичних міст та росту передмість викликала до життя ідею *«нового урбанізму»*, відродивши увагу до кращих якостей старовинних міст: невеличких кварталів з суцільними фасадами вулиць, пішохідними площами, затишними місцями відпочинку. Ідеологи напрому – Р. та Л. Кріе [4]. Публічний простір знову стає важливішим, аніж приватний, розвивається громадський транспорт. Будинки розміщуються фасадами по червоній лінії, відроджуються знищені тротуари, відновлюється естетичний контроль фасадів, силуету і навіть колористичних рішень по кожній вулиці. (Приклади – Сісайд та Селебрейшн у Флориді).

В період *постмодернізму* архітектори звертаються до історичних зразків, створюючи ірраціональні, символічні і втаємничені простори, при цьому це звернення не є прямим цитуванням, а певною грою в натяки, алюзії та складні асоціації. Простір постмодернізму - позачасовий, він втрачає історичну пам'ять. Символи і знаки прив'язують глядача до вигаданого комерційного сценарію, а не до реальної «пам'яті місця». Отже, простір, повертаючи свою традиційну форму, втрачає соціальні та семантичні змісти, які замінюються уявними, віртуальними образами (табл.1), [8].

Міський простір збирає характерні елементи з інших історичних, мистецьких та культурних епох, щоб інтерпретувати їх, як відображення сучасності. Значення зображень, скопійованих з історичної реальності, стає важливішим, ніж сама реальність. Людство вважає цей нереальний світ ідеалізованою моделлю суспільства, паралельною тій, що існує насправді, та більш привабливою й цікавою. Таким чином втрачається сама сутність архітектури, сенс якої замінюється тимчасовими рекламними символами.

Нові тенденції полягають в поверненні до ідеї громадського простору в ключових поняттях рівності, гідності, доступності; в планувальному сенсі - це створення «доброзичливих» місць, з яких складається місто, в концепціях сталого розвитку, в людиноцентричному розвитку міст (Ванкувер, Алміре).

У 2001 р. «Ініціатива сталого регіону» визнала важливість історичних будівель і пам'ятних місць в досвіді сприйняття міста мешканцями як одну зі складових стійкості середовища. Визначення унікального «генетичного коду» регіону стало підставою для варіантного проектування. У місті повинні бути

громадські простори для фестивалів і масових святкувань, які збирають людей разом і вдихають життя в місто.

Іншою тенденцією сучасності є поступове поєднання відкритих та інтер'єрних громадських просторів, що формують єдиний простір перебування, об'єднуючись у цілісну мережу.

Таблиця 1

Час	Етап розвитку	Морфологія простору та його різновиди
Ancient Greece	Структура демократичних режимів: Екклесія як вищий орган державної влади	Agora, Bouleuterion: часто поєднується з ринком, порівняно невеликий розмір, змішані функції, помірно відкрита площа
Римська імперія	Структура, що демонструє імператорську владу	Форум, будинок Сенату, королівська резиденція, храм: почали підкреслювати порядок осей, великі розміри будівель, відносно закрити квадратна форма
Середні віки	Функціональна структура змінилася на обслуговування платників податків	Ратуша: переважно замкнуті ринкові площі разом із церквою, готичний стиль, різноманітні квадратні простори, довільне планування
Ренесанс	Площа орієнтована на цілісність міського простору	Муніципальна площа, мерія: підкреслюється архітектурна форма, симетрія та єдність, відкритий квадратний простір з багато просторовими рівнями
Ампір, монархія	символ імперської влади, подібний до Римської імперії	Палац: неокласичний, підкреслює пишність площі та будівлі
Ранній капіталізм	Функціональний міський ордер та архітектура класичної форми	Капітолій, мерія, столиця: відображення капіталістичної політичної системи (поділ влади) та демократичних ідеалів
Модернізм	Зміна просторової парадигми	перехід від квартальної структури до «плаваючих» у просторі споруд
Постмодернізм	Контекстуалізм, алюзія, повернення до класичних морфотипів	Символічність, ірраціональність простору, заміна архітектури вигаданими символами

Висновки. Аналіз процесу розвитку міст показав, що відкриті публічні простори були основою їх формоутворення. Просторова структура міст в процесі розвитку відображала панівний політичний устрій – демократичний або тоталітарний, що проявляється в зміні парадигми громадських просторів та концепцій ідентичності.

Анфіладна, лінійна структура просторів була характерною для епох з централізованим контролем – імперій, а центральні площі для зібрань

характерні для більш демократичних періодів з розвинутим самоуправлінням – Греції, раннього Ренесансу, магдебурзького права.

В античні часи (Греція) мережа відкритого-закритого простору трактувалась як єдиний громадський простір міста і була ознакою його демократії. З посиленням імперської влади (Рим) змінюється структура громадських просторів – форумів: вона стає детермінованою, контрольованою, з визначеним напрямом руху. В епоху Середньовіччя відбувається сакралізація простору, що знаходить відображення в просторовій структурі міст. Формуються два типи структури міст – замкнені із геометрично визначеними замкненими просторами, характерні для європейського містобудування, та візуально відкриті ландшафтні структури, характерні для давньоруського містобудування, заповнені відкритим не оформленим простором з переважанням зорових необмежених зв'язків.

Встановлено, що сакральність середньовічного простору змінюється в епоху Ренесансу, а пізніше класицизму, його формалізацією, геометризацією і контрольованістю; в подальшому посилюється естетизація простору, з'являються нові типи просторів; завдяки появі публічних просторів міста стрімко розвиваються. Виявлено, що тоталітарні режими формували парадні великомасштабні простори з детермінованим, контрольованим напрямом руху. Епоха модернізму змінила просторову парадигму традиційного міста, що привело до втрати історично складених типів громадських просторів. Міста, таким чином, стали поступово втрачати просторову цілісність, а несформовані простори навколо висотної точкової забудови не дозволяють повноцінно використовувати їх для соціальних функцій. Разом з тим сучасна епоха характеризується поступовим зближенням зовнішнього та внутрішнього простору, формуванням громадських комплексів на основі поєднання інтер'єрних та відкритих громадських просторів та їх демократизацією (табл.1).

Література

1. Габричевский А.Г. Теория и история архитектуры. Избранные сочинения. Под ред. А.А. Пучкова. Киев: Самватас, 1993. 256 с.
2. Глазычев В.Л. Урбанистика. Часть 1. Москва: Европа, 2008. 220 с.
3. Гутнов А.Э. Эволюция градостроительства. Москва: Стройиздат, 1984. 256 с.
4. Krier, R. Urban Space. New York: Rizzoli, 1993. 456 p.
5. Історія української архітектури / Асєєв Ю.С., Вечерський В.В., Годованюк О.М. та ін., за ред. В.І.Тимофієнка. Київ: Техніка, 2003. 472 с.
6. Бєвз М. Історичне місто як об'єкт збереження і регенерації. Проблеми теорії і історії архітектури України: збірник наукових праць. Одеса: Астропринт, 2007. Вип. 7. С. 105-119.
7. Бунин А.В. и Саваренская Т.Ф. История градостроительного искусства: в 2-х т. Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма. Т.1. 2-е изд. Москва: Стройиздат, 1979. 496 с.

8. Venturi R., Brown D.S. Architecture as Signs and Systems: for a Mannerist Time. Massachusetts: Harvard University Press, 2004. 264 p.
9. Кравцов С. Принципи регулярного містобудування Західного регіону України XIV-XVII ст. Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». Львів, 2007. Ч. 17. С. 112-184.
10. Лінда С.М. Історизм у розвитку архітектури: автореф. дис. ... д. арх. Львів, 2013. 34 с.
11. Могитич И.Р. Архитектура Галицкой и Волынской земель XII- XIV вв. в свете новых открытий. Архитектурное наследие: традиции и творческие методы в зодчестве народов СССР. Отв.ред. О.Х. Халпахчян. Вып. 37. Москва, 1990. С. 212-213
12. Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі міста. Львів, 2008. 268 с.
13. Alexander C. The nature of order, Books 1–4. Berkeley, CA: Center for Environmental Structure. 2003–04.
14. Carmona M. The place-shaping continuum: A theory of Urban design process. Journal of Urban Design. 19(1): 2–36. 2014
15. Carmona M., Heath T., Oc T., Tiesdell S. Public places – urban spaces. The dimensions of urban design. Oxford: Architectural Press, 2008. 312 p.
16. Линч К. Совершенная форма в градостроительстве. Москва: Стройиздат, 1986. 264 с.
17. Tranchik R. Finding Lost Spaces. Theories of Urban design. New York: Van Nostrand Reinhold Company, 1986. ISBN 0-442-28399-7.
18. Осиченко Г.О. Концепція парадигми естетики містобудування. Містобудування та територіальне планування. Науково-технічний збірник. Київ: КНУБА, 2014. Вип. 51. С. 413-422.
19. Ідак Ю.В. Основи теорії морфології міста: дис. ... д. арх. Київ, 2020. 473 с.
20. Downey G. Aristotle as an expert on urban problems. Ecistics, 253. 1976. P. 316-321
21. Блаженный Августин. О Граде Божию. Москва: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994, в 4-х т.
22. Олейник Е.П. Иерусалим в архитектуре и градостроительстве Украины. Теорія та історія архітектури і містобудування: Зб.наук. праць Держ. наук.-досл. ін-ту теорії та іст. арх-ри і містобудув. Київ: НДІТІАМ, «Архітектура і престиж», 1998. Вип. другий. С. 83-93.
23. Рижкова Д.С. Номо Urbanus як нова ідентичність: дис. ... канд. філос..наук. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. 184 с.
24. Фесенко Г. Морфологія середньовічних міських ландшафтів: культурфілософські інтерпретації. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2018, Вип. 17. С.95-102
25. Олійник О.П. Формоутворення просторової структури малих міст України під впливом національно-релігійних чинників. Досвід та перспективи розвитку міст України. Проблеми малих міст України: зб. наук. праць. Київ: КНУБА, Діпромiсто, 2008. Вип. 15. С.150-155.
26. Аскарров Ш.Д. Регион – пространство – город. М.: Стройиздат, 1988. 200 с.
27. Macindoe N. Mediterranean Hilltowns: Cultures in intersection. Ecistics. 1976. Vol.42. No.253. P. 349-353
28. Мень А. Сын Человеческий. История религии. Москва, 1992. Т.7.
29. Алферова Г.В. Русские города XVI-XVII веков. Москва, 1989. 216 с.
30. Олійник О.П. Містобудівний розвиток західних земель України: між Сходом та Заходом. Архітектурна спадщина України: Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування: збірник наук. праць. Т.1. Київ: Мінбудархітектури, НДІТІАМ, 1994. С. 57-74.

31. Бондаренко И.А. Художественная природа древнерусского ансамбля. Архитектура СССР. № 8. 1983. С. 53-60.
32. Гуревич А.Я. Средневековый мир: Культура безмолвующего большинства. Москва: Искусство, 1990. 396 с.
33. Oliynyk O. Struktura planu nowozytnego Lucka jako rezultat wspolistnienia gmin religijno-narodowych. Kwartalnik architektury i urbanistyki. T. XLI. Z. 2: Teoria i historia. Warszawa: wyd. Naukowe PWN, 1996. S. 107 – 118.
34. Goldberger P. Why architecture matters. Yale University Press, 2009. 304 p.

к.арх., доцент **Олейник Е.П.**,
Национальный авиационный университет, г. Киев

ФОРМООБРАЗОВАНИЕ И РОЛЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ ПРОСТРАНСТВ В ПРОЦЕССЕ ЭВОЛЮЦИИ ГОРОДОВ - ОТ АНТИЧНОСТИ ДО МОДЕРНИЗМА

Рассмотрены процессы исторического развития городов и формообразования общественных пространств. Установлено, что открытые публичные пространства всегда были основой формообразования городов. В античные времена (Греция) сеть открытого-закрытого пространства трактовалась как единое общественное пространство города и была признаком его демократии. С усилением имперской власти (Рим) структура общественных пространств становится детерминированной, с определенным направлением движения. В эпоху Средневековья происходит сакрализация пространства, сменяясь его формализацией в эпоху Ренессанса; в дальнейшем усиливается эстетизация пространств, появляются их новые типы. Эпоха модернизма изменила пространственную парадигму традиционного города, что привело к потере исторически сложившихся типов общественных пространств. Вместе с тем современная эпоха характеризуется постепенным сближением внешнего и внутреннего пространства и их демократизацией.

Ключевые слова: общественное пространство; формообразование общественных пространств; история градостроительства.

Ph.D in Arch. **Oliynyk Olena**,
National Aviation University, Kyiv, Ukraine

FORMATION AND THE ROLE OF PUBLIC SPACES IN THE PROCESS OF CITY EVOLUTION - FROM ANCIENT TIMES TO MODERNISM

The processes of historical development of cities and formation of public spaces are considered. It is established that open public spaces have always been the

basis for the formation of cities. In ancient times (Greece), the network of open-closed spaces was interpreted as the only public space of the city and was a sign of its democracy. With the strengthening of imperial power (Rome), the structure of public spaces becomes deterministic, with a certain direction of movement. In the Middle Ages there is a sacralization of space, which is replaced by its formalization in the Renaissance; further aestheticization of spaces intensifies, their new types appear. The era of modernism changed the spatial paradigm of the traditional city, which led to the loss of historically composed types of public spaces. At the same time, the modern era is characterized by the gradual convergence of external and internal space and their democratization.

Key words: public space; formation of public spaces; history of urban planning.

REFERENCES

1. Gabrichevskiy A.G. Teoriya i istoriya arhitektury. Izbrannyye sochineniya. Pod red. A.A. Puchkova. Kiev: Samvatas, 1993. 256 s. {in Russian}
2. Glazychev V. L. Urbanistika. Chast 1. Moskva: Evropa, 2008. 220 s. {in Russian}
3. Gutnov A. E. Evolyutsiya gradostroitelstva. Moskva: Stroyizdat, 1984. 256 s. {in Russian}
4. Krier, R. Urban Space. New York: Rizzoli, 1993. 456 p. {in English}
5. Istoriiia ukrainskoi arhitektury / Asieiev Yu.S., Vecherskyi V.V., Hodovaniuk O.M. ta in., za red. V.I.Tymofiiienka. Kyiv: Tekhnika, 2003. 472 s. {in Ukrainian}
6. Bevz M. Istorychne misto yak ob'iekt zberezhenia i reheneratsii. Problemy teorii i istorii arhitektury Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats. Odesa: Astroprint, 2007. Vyp. 7. S. 105-119. {in Ukrainian}
7. Bunin A.V., Savarenskaya T.F. Istoriya gradostroitel'nogo iskusstva: v 2-h t. Gradostroitel'stvo rabovladelcheskogo stroya i feodalizma. T.1. 2-e izd. Moskva: Stroyizdat, 1979. 496 s. {in Russian}
8. Venturi R., Brown D.S. Architecture as Signs and Systems: for a Mannerist Time. Massachusetts: Harvard University Press, 2004. 264 p. {in English}
9. Kravtsov S. Pryntsypy reguliarnoho mistobuduvannia Zakhidnoho rehionu Ukrainy KhIV-XVII st. Visnyk instytutu «Ukrzakhidproektrestavratsiia». Lviv, 2007. Ch. 17. S. 112-184. {in Ukrainian}
10. Linda S.M. Istoryzm u rozvytku arhitektury: avtoref. dys. ... d. arkh. Lviv, 2013. 34 s. {in Ukrainian}
11. Mogitich I.R. Arhitektura Galitskoy i Volyinskoy zemel XII- XIV vv. v svete novyih otkrytiy. Arhitekturnoe nasledstvo: traditsii i tvorcheskie metody v zodchestve narodov SSSR. Otv.red. O.H. Halpahchyan. Vip. 37. Moskva, 1990. S. 212-213 {in Russian}
12. Cherkes B.S. Natsionalna identychnist v arhitekturi mista. Lviv, 2008. 268 s. {in Ukrainian}
13. Alexander C. The nature of order, Books 1–4. Berkeley, CA: Center for Environmental Structure. 2003–04. {in English}
14. Carmona M. The place-shaping continuum: A theory of Urban design process. Journal of Urban Design. 19(1): 2–36. 2014 {in English}
15. Carmona M., Heath T., Oc T., Tiesdell S. Public places – urban spaces. The dimensions of urban design. Oxford: Architectural Press, 2008. 312 p. {in English}

16. Lynch K. Sovershennaya forma v gradostroitelstve. Moskva: Stroyizdat, 1986. 264 s. {in Russian}
17. Tranchik R. Finding Lost Spaces. Theories of Urban design. New York: Van Nostrand Reinhold Company, 1986. ISBN 0-442-28399-7. {in English}
18. Osychenko H.O. Kontsepsiia paradyhmy estetyky mistobuduvannia. Mistobuduvannia ta terytorialne planuvannia. Naukovo-tekhnichnyi zbirnyk. Kyiv: KNUBA, 2014. Vyp. 51. S. 413-422. {in Ukrainian}
19. Idak Yu.V. Osnovy teorii morfolohii mista: dys. ... d. arkh. Kyiv, 2020. 473 s. {in Ukrainian}
20. Downey G. Aristotle as an expert on urban problems. Ecistics, 253. 1976. P. 316-321 {in English}
21. Blazhennyiy Avgustin. O Grade Bozhiem. Moskva: Izdatelstvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyirya, 1994, v 4-h t. {in Russian}
22. Oleynik E.P. Ierusalim v arhitekture i gradostroitelstve Ukrainy. Teoriia ta istoriia arkhitektury i mistobuduvannia: Zb.nauk. prats Derzh. nauk.-dosl. in-tu teorii ta ist. arkh-ry i mistobuduv. Kyiv: NDITIAM, «Arkhitektura i prestyzh», 1998. Vyp. druhyi. S. 83-93. {in Russian}
23. Ryzhkova D.S. Homo Urbanus yak nova identychnist: dys. ... kand. filos..nauk. Kharkov: KhNU im. V. N. Karazina, 2018. 184 s. {in Ukrainian}
24. Fesenko H. Morfolohiia serednovichnykh miskykh landshaftiv: kulturfilosofski interpretatsii. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filosofsko-politolohichni studii. 2018, Vyp. 17. S.95-102. {in Ukrainian}
25. Oliinyk O.P. Formoutvorennia prostorovoi struktury malykh mist Ukrainy pid vplyvom natsionalno-relihiinykh chynnykiv. Dosvid ta perspektyvy rozvytku mist Ukrainy. Problemy malykh mist Ukrainy: zb. nauk. prats. Kyiv: KNUBA, Dipromisto, 2008. Vyp. 15. S.150-155. {in Ukrainian}
26. Askarov Sh.D. Region – prostranstvo – gorod. M.: Stroyizdat, 1988. 200 s. {in Russian}
27. Macindoe N. Mediterranean Hilltowns: Cultures in intersection. Ecistics. 1976. Vol.42. No.253. P. 349-353. {in English}
28. Men A. Syn Chelovecheskiy. Istoriya religii. Moskva, 1992.T.7. {in Russian}
29. Alferova G.V. Russkie goroda XVI-XVII vekov. Moskva, 1989. 216 s. {in Russian}
30. Oliinyk O.P. Mistobudivnyi rozvytok zakhidnykh zemel Ukrainy: mizh Skhodom ta Zakhodom. Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy: Malovyvcheni problemy istorii arkhitektury ta mistobuduvannia: zbirnyk nauk. prats. T.1. Kyiv: Minbudarkhitektury, NDITIAM, 1994. S. 57-74. {in Ukrainian}
31. Bondarenko I.A. Hudozhestvennaya priroda drevnerusskogo ansamblya. Arhitektura SSSR. # 8. 1983. S. 53-60. {in Russian}
32. Gurevich A.Ya. Srednevekovyy mir: Kultura bezmolstvuyushego bolshinstva. Moskva: Iskusstvo, 1990. 396 s. {in Russian}
33. Oliinyk O. Struktura planu nowozytnego Lucka jako rezultat wspolistnienia gmin religijno-narodowych. Kwartalnik arhitektury i urbanistyki. T. XLI. Z. 2: Teoria i historia. Warszawa: wyd. Naukowe PWN, 1996. S. 107 – 118. {in Polish}
34. Goldberger P. Why architecture matters. Yale University Press, 2009. 304 p. {in English}